

Kovács Andrea

## A halotti mise forrásai, tételei és szövegei

### I. Korai források

Kovács Andrea egyházzenész, az MTA-LFZE egyházzenei intézetének munkatársa.

#### 1. Ókeresztény írók

A haldoklás, az utolsó lehelet, a temetés és a gyász valamennyi mozzanatát különböző szertartásokkal kísérték minden kultúrában; ezeknek célja az volt, hogy segítsék az elhunyt lelkét belépni új hazájába és biztosítsák neki a nyugalmat és a békét. Hosszú hagyományból fejlődött ki az antik görög-római temetés, amelynek bizonyos elemeit (halotti ruha, ravatalon való elhelyezés, fáklyás menet, temetés *depositio* a halál után 24 órával) a keresztény gyakorlat átvette, más összetevőit viszont elutasította. Így a siratóasszonyok rituális énekeit zsoltárokkal helyettesítették, a hamvasztást pedig a temetés váltotta fel. A sír mellett, a temetés után meghatározott napon tartott halotti tor eszkhatalogikus értelmet nyert: az Isten országában örökké tartó lakoma, a végső enyhület (*refrigerium*) előképévé vált, amelyet az igaz lélek odaát elnyer, s amelyet az alábbi szavak jellemeznek: *lux, pax, requies* (fény, béke, nyugalom). A halotti tor gyakorlatát Szent Ambrus (kb. 340–397) Milánóban megtiltotta, Szent Ágoston (354–450) tudott a létezéséről Hippóban, a bizánci liturgiában pedig mind a mai napig fennmaradt a temetésre megáldott kenyerek (*kolliba*) formájában.

A halottakért mondott imádság első nyomai az egyiptomi vallásban illetve az orphikus hagyományban találhatók meg. A görögök és a rómaiak kérték halottaikat, de nem imádkoztak értük. A halottakért végzett imádság egyetlen helyen jelenik meg az Ószövetségben (2Makk 12,38–46), ám ez sem közbenjáró formula, hanem a megígért üdvösségről és az eljövendő feltámadásról szóló hitvallás, amely alexandriai környezetben keletkezhetett.

*Mert ha <Júdás Makkabeus> nem reménylette volna, hogy azok, kik elhullottak, föltámadnak, fölöslegesnek és haszontalannak látszanék imádkozni a halottakért. Sőt inkább elgondolá, hogy azok számára, kik istenifélelemmel hunytak el, igen nagy kegyelem van eltéve. Azért szent és üdvösséges dolog a halottakért imádkozni, hogy bűneiktől feloldoztassanak. (2Makk 12,44–45)*

A halotti imádság legkorábbi nyomai a keresztényeknél a következő szövegekben fordulnak elő: Aristeidés Apológiája; Pál és Tekla cselekedetei; Szent Perpetua és Felicitas vértanúsága — ez utóbbiban szoros értelemben vett közbenjáró ima szerepel egy elhunyt pogány üdvösségéért.

A keresztények a legkorábbi időktől fogva mutattak be miséket halottaikért. Számos II. századi író említi az eucharisztiaának ilyen szertartását,<sup>1</sup> többek között Tertullianus (kb.170–225), aki többször utal a halál évfordulóján bemutatott misére.<sup>2</sup>

A kereszténység első századaiban a halál és a temetés után meghatározott napokon mutattak be miséket. A harmadik napon és az évfordulón bemutatott misék általánosak voltak, és minden rítusban e rend szerint maradtak fenn. A hetedik és a harmincadik napon tartott misék a latin rítusban voltak hagyományosak, míg a keleti egyházak a kilencedik és a negyvenedik napon celebrálták azokat. Amint Szent Ágoston említi,<sup>3</sup> a IV. században temetési miséket celebráltak Rómában, de a temetés utáni napokon bemutatott misék is általánosak maradtak. A temetési misék sohasem váltak szokássá keleten —ahol a temetés fő liturgikus cselekménye az *orthos*, amely a nyugati halotti officiumhoz hasonlít—, de a korai középkor idején általánosak lettek a nyugati egyházban.

A halotti misék teológiai alapja abban a hagyományosan katolikus tanításban van, hogy az élők imáikkal és áldozataikkal segítséget nyújthatnak a tisztító-tűzben szenvedő lelkeknek. Mint hatékony engesztelőáldozat, a mise a legmegfelelőbb eszköz arra, hogy segítse ezeket a híveket az örök dicsőség elnyerésében. Míg az imádság a tisztító-tűzben várakozó lelkekért minden misének része, szokássá vált halotti miséket felajánlani meghatározott személyekért is. Mivel az ilyen miséket rendkívüli kegyelmet kieszközölő alkalomnak tartották, megsokasodtak a halotti misékért tett kegyes alapítások és adományok a középkor folyamán. A legújabb liturgiai reformok azonban arra törekedtek, hogy visszaszorítsák a „fekete” misék széleskörű gyakorlatát.<sup>4</sup>

A keresztény temetések legkorábbról fennmaradt emlékei, amelyek a IV. század első feléből származnak, már meglehetősen kidolgozott szertartásokat írnak le, különösen tekintélyes személyek temetésével kapcsolatban. Vazulnak (kb. 330–379), Caesarea 350–370 közti püspökének temetése Nazianzi Szent Gergely (kb. 329–389) leírása szerint így zajlott:

*A szentet kivitték, szent emberek kezei emelték magasra, és mindenki arra törekedett, hogy megfogja ruhája szegélyét, vagy megérintse árnyékát, vagy a ravatalt, amely vitte az ő szent maradványait ... A siralom felülkerekedett a zsolttározáson ...*<sup>5</sup>

Bár a kora keresztény írásokban található alkalmi utalások különleges halotti imádságok használatára, ezek az utalások messze nem olyan gyakoriak, mint a zsolttárok énekléséről szóló bizonyítékok a temetés előtt és alatt.

<sup>1</sup> Aristeidés: *Apologia*. Kiadva: H. J. M. Milne: „A New Fragment of the Apology of Aristides”, *JThSt* 25 (1923–1924) 75. *János Cselekedetei*. Kiadva: in M. J. James: *The Apocryphal New Testament*. Oxford 1945. 245.

<sup>2</sup> *De corona* 3., PL 2:79; *De castitate* 11., PL 2:926; *De monogamia* 10., PL 2:942.

<sup>3</sup> *Conf.* 9.12.32., PL 32:777.

<sup>4</sup> A. Cornides — R. Snow: „Requiem Mass, (Liturgy of, Music of.)”, in *New Catholic Encyclopedia*. XII. New York 1967. 384–387.

<sup>5</sup> E. K. Mitchell: „Death and Disposal of the Dead, Early Christian”, in *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. IV. ed. James Hastings. 2 vols. New York 1955. 456.

Amikor Mónika, Szent Ágoston édesanyja meghalt,

*Evodius kezébe vett egy zsolnártkönyvet, és elkezdte énekelni a Misericordiam et iudicium <101.> zsolnárt a teljes család válaszával.*<sup>6</sup>

Macrina temetéséről így számol be Nisszai Szent Gergely (kb. 330–395):

*Amíg mi el voltunk foglalva ezekkel a tevékenységekkel, és amint a szüzek siralommal vegyes zsolnározása hallatszott a hely körül —halálhíre, nem tudom hogyan, mindenfelé elterjedt— mindazok, akik ezen a területen laktak, összegyülekeztek a szomorú eseményre olyannyira, hogy az előudvar nem volt megfelelő mindazoknak, akik összejöttek. Hajnalban, amikor a tiszteletére tartott himnuszos vigília befejeződött a mártírok ünnepeihez hasonlóan, a férfiak és nők tömegei, akik az egész területről összejöttek, panaszos hangjukkal bekapcsolódtak a zsolnározásba. De én, bár lelkem olyan szomorú állapotban volt szerencsétlenségem miatt, amennyire a körülmények engedték elértem, hogy semmi, a temetéshez illő dolgot ne mulasszának el. Így szétoválasztottam az összegyülekezett embereket nemük szerint, és a nők tömegét a szüzek kórusához, a férfiakat pedig a szerzetesek csoportjához kapcsolattam, és eszerint cselekedve szervezett és harmonikus zsolnározás jött létre: olyan, mint egy gyakorlott kórusé, összevegyülve mindenki bájos közös énekével.*<sup>7</sup>

Szent Jeromos (341–420) beszél Paula haláláról:

*Sem zúgás, sem siralom nem hallatszott ott, amint az szokásban van a világ népei között, hanem a szerzetesek csoportjai rázendítettek a zsolnárokra különböző nyelveken ... Zsolnárok szóltak görög, latin és szír nyelveken felváltva, nem csak azalatt a három nap alatt, miután őt illően eltemették a templomban az Úr barlangja mellett, de egész héten keresztül...*<sup>8</sup>

Fabiola haláláról így ír Szent Jeromos:

*Alig lehelte ki lelkét, alig tért vissza lelke tulajdon Krisztusához „fáma repült, hogy az oly nagy gyászt máris bejelentse” <Vergilius: Aeneis XI, 139>, és összegyűjtötte az egész város népét a temetésre. Zsolnárokat énekeltek, és a magasan visszhangzó alleluia megrázta a templom aranyozott mennyezetét.*<sup>9</sup>

Ugyane században, bár kissé korábban, két szabály foglalkozik a zsolnározással egy Pachomiust (c290–346) követő szerzetes temetésén. Az életrajzokból tudjuk,<sup>10</sup> hogy körmenetet tartottak a temetőhelyként szolgáló hegyhez. Az itt közölt szabály lényege, hogy a szerzeteseknek ahelyett, hogy tetszőleges zsolnárokat énekelnek, egy kijelölt psalmista énekére kellene egyszerűen válaszolniuk.

<sup>6</sup> Conf. 9.12.32., PL 32:777.

<sup>7</sup> Nisszai Gergely: *De vita S. Macr.* ii. App. 200., PG 46:992–993. J. McKinnon: *Music in Early Christian Literature.* Cambridge 1987. 73.

<sup>8</sup> Szent Jeromos: *Epist. 108. Ad Eust.* 29., PL 22:904–905. J. McKinnon: *i.m.* 143.

<sup>9</sup> Szent Jeromos: *Epist. 77. Ad Oceanum de morte Fabiolae* 11., PL 22:697. J. McKinnon: *i.m.* 141.

<sup>10</sup> *Vita Graeca prima* 103., *Paralipomena* 6. J. McKinnon: *i.m.* 57.

*Amikor egy testvér meghalt, a teljes közösségnek el kell kísérnie őt <a hegyhez>. Senki se maradjon távol az előljáró engedélye nélkül, és ne énekeljen zsoltárokat, ha az előljáró nem rendelte el, és ne fűzzön másik zsoltárt a korábban énekelthez, ha nem rendelte el a mester. Ketten ne énekeljenek együtt a temetés idején, és ne öltözzenek vászonpalástba, és senki ne tagadja meg a feleletet a psalmistának, de együtt kell lenniük mind lépésben, mind az együtthangzó éneklésben.<sup>11</sup>*

A Vita Graeca prima az alábbi adattal szolgál:

*Abban az időben egy bizonyos testvér meghalt a monasztériumban. És miután előkészítették a testet, Pachomius nem engedte meg a testvéreknek, hogy zsoltárokat énekeljenek előtte a hegyhez vezető úton, amint az szokásban volt. Áldozatot sem mutattak be fölötte. Inkább összegyűjtötte a ruháit a monasztérium közepén, és elégette azokat feltűnően figyelmeztetve mindenkit, nehogy életútját könnyelműen vezesse.<sup>12</sup>*

Pachomius halála után tanítványai

*miután gondoskodtak a tiszteletreméltó testről az illendő szokás szerint, az egész éjszakát ébren töltötték zsoltárokat és himnuszokat énekelve.<sup>13</sup>*

A VI. századból számos példa említhető. Például Fulgentius († 532) testét a kolostor oratóriumában helyezték el

*öszönözve mind a klerikusokat, mind a szerzeteseket, hogy aznap éjjel együtt virrasszanak zsoltárok, himnuszok és lelki énekek éneklésével.<sup>14</sup>*

Szent Gál († kb. 630) három napig fekszik a templomban „*állandó zsoltározás közepette*”.<sup>15</sup> Hasonlóképpen Szent Aridius 571-ben<sup>16</sup> és Szent Radegunda 587-ben.<sup>17</sup>

További bizonyítéka annak, hogy a himnuszok és zsoltárok éneklése a kora keresztény temetések része volt, Szent Jeromos beszámolója Remete Szent Pál (kb. 230–340) haláláról. Jeromos már úgy írja le az ilyen énekek éneklését, mi alatt a testet a sírhoz viszik, mint ősi hagyományt.<sup>18</sup>

*<Remete Szent Antal> ... belépve a barlangba, tüstént megpillantotta Pál életelen testét ... Végül is beburkolta a testet és kicipelte a barlangból, s közben keresztény hagyomány szerint himnuszokat meg zsoltárokat énekelt ...<sup>19</sup>*

<sup>11</sup> Pachomius: *Praecepta* 127–128. J. McKinnon: *i.m.* 57.

<sup>12</sup> Pachomius: *Vita Graeca prima* 103. J. McKinnon: *i.m.* 58.

<sup>13</sup> *Vita* 53.

<sup>14</sup> *Vita*, in fine; Sunus, Jan. 1. W. E. Scudamore: „Obsequies of the Dead”, in *A Dictionary of Christian Antiquities*. II. ed. William Smith — Samuel Cheetham. 2 vols. London 1908. 1430.

<sup>15</sup> Greg. Tur. *Vitae* PP.vi.7. Scudamore: *i.m.* 1430.

<sup>16</sup> *Vita* S. Arid. 34; inter Opp. Greg. Tur. 1303. Scudamore: *i.m.* 1430.

<sup>17</sup> Baudon. *Vita* 27. Scudamore: *i.m.* 1430.

<sup>18</sup> H. Thurston: „Burial, Christian”, in *The Catholic Encyclopedia*. III. New York 1907–1914. 76.

<sup>19</sup> „*Nehéz az emberi léleknek nem szeretni.*” A keresztény életéről, irodalomról és tudományról. Fordította: Adamik Tamás. Budapest 1991. 49–50.

A IV. századi temetési szolgálat növekvő összetettségének része lehetett az eucharisztia megünneplése mint az ünnepélyes rítus további alkotóeleme. Számos egyházban a szent színeket ténylegesen odaadták az elhunyt személynek. Ez a szokás a niceai zsinat (325) ősi kánoni szabályának félreértelmzéséből eredeztethető, amely megtiltja, hogy a haldoklókat megfosszák az eucharisztától, amint azt a szigorúbb elveket vallók bizonyos bűnököt elkövető személyek esetében tették. A haldoklók megáldoztatása az utolsó pillanatban, vagyis a *vaticum* (szent útravaló) kiszolgáltatása általános volt, amint ezt Paulus diakonus Szent Ambrus-életrajzában illetve Nagy Szent Gergely pápa Szent Benedek életéről szóló írásában olvashatjuk: „*Consuetudo autem est Romanis, ut cum animae egrediuntur, communio Domini in ore sit. (Az a rómaiak szokása, hogy mikor a lélek kiszáll, az Úr teste legyen a szájban.)*” De az elhunyt személyek megáldoztatása is szokásban volt a IV. századtól kezdve oly módon, hogy nyelvükre a szent testet helyezték, bár több bizonyíték akad ennek hivatalos elutasítására. A gyakorlatot megtiltotta a karthágói zsinat 397-ben: „*Elrendeljük, hogy az eucharisztiaát ne adják elhunyt személyeknek*” (6. kánon); az auxerre-i zsinat 578-ban: „*Nem törvényes az eucharisztiaát halottnak adni*” (12. kánon); s a konstantinápolyi zsinat 691-ben (83. kánon). Az utóbbi azonban csak a karthágói állításait ismétli: „*Írva van: Vegyétek és egyétek, de a halott testek sem venni, sem enni nem tudják*”.<sup>20</sup>

## 2. Egy VII. századi vizigót szöveg

A keresztény temetés korai történetében különösen érdekes egy VII. századi vizigót szöveg, amely egy temetési szertartás feltehetően legkorábbi fennmaradt leírását tartalmazza. Részletesen elbeszéli, hogy „bármelyik város klerikusainak mit kell tenniük, amikor püspökük halálos betegségbe esik”:<sup>21</sup>

*Amely órában a püspök meghal, legyen bár nappal vagy éjszaka, először meg kell húzni a harangot a székesegyházban, s ugyanabban az időben két mérföld távolságon belül minden templomban szólania kell a harangnak. Mialatt a klérus visszatérőben hallhatóan és áhítatosan recitálja vagy éneklí a zsoltárokat, a papok s a diakonusok levetköztetik az elhunyt püspök testét. Miután megmosták a testet, [...] felöltöztetik szokásos öltözetébe a hagyományoknak megfelelően, azaz tunikájába, nadrágjába, harisnyájába s azután kalapjába (capello) és arckendőjébe (sudario). Ezenfelül ráadnak egy albát, és egy stólát (orarium) a nyaka körül és a mellkasa előtt, ahogyan egy papnak illendő misét mondanía. Egy olajtartó üveget is elhelyeznek a kezében. Azután kezeinek hüvelykujjait összekötik szalagokkal, vászonszalagokkal vagy kötéssel. Lábaik is ugyanilyen módon kötik be. Mindezek után fehér miseruhába (casula) öltöztetik. Miután lefedik egy nagyon tiszta fehér lepellel, a testet felfektetik a ravatalra, és egész idő alatt a papok, a diakonusok és az egész klérus folyamatosan recitál vagy énekel, és végig tömjént éget. Így fekszik a templom kórusában, ahonnan*

<sup>20</sup> Aranyaszájú Szent János: *Hom. 40. In Ep. 1. ad Cor. 1.* Scudamore: *i.m.* 1436.; lásd még: L. Ruland: *Die Geschichte der kirchlichen Leichenfeier.* Regensburg 1901!

<sup>21</sup> Idézi: H. Thurston: *i.m.* 76.

kormányzott, gyertyákkal előtte és mögötte, és azután az evangélium teljes szövegét ráteszik a mellkasára anélkül, hogy bármivel betakarnák, de az evangélium maga egy báránygyapjú ruhadarabon nyugszik (super pallium agnavum), amelyet a szíve fölött helyeznek el. És így kell ennek lennie akár nappal, akár éjszaka hal meg, és az imáknak a recitálását vagy a zsoltároknak az éneklését folyamatosan fenn kell tartani a napi áldozat órájának elérkeztéig, amit a főoltárnál fel lehet ajánlani Istennek az ő nyugodalmáért. Azután a diákonusok felemelik a testet, még mindig az evangéliummal a mellkasán, és elviszik a sírhoz fényekkel menve előtte és mögötte, míg a klérus minden tagja a halálról szóló (quos solent de mortuis decantare) antifónákat és rezponzóriumokat énekel.

Ezután amikor ismét misét mutatnak be abban a templomban, amelyben őt eltemetik, megtisztított söt szőrnak a sírba a diákonusok, mialatt minden más jelenlevő egyházi személy éneklé az *In sinu Abrahae amici tui colloca eum Domine antifónát*. És azután, amikor másodszer tömjént ajánlottak fel a test fölé, a püspök, aki azért jött, hogy eltemesse őt, előrelép és kinyitva a halott száját krizmát helyez abba e szavakkal kísérvé: *Exspectans exspectavi Dominum et respexit me*. És az éneklést úgy adják elő, hogy a versszakokat egyenként mondják, míg az elsőt mindegyik után megismétlik. Amikor a *Gloriát* elmondták, az antifónát megismétlik, de másodszer már nem. Két megkapó kollektát mondanak azután, és egy másik imádságot, amelynek *benedictio* a címe. Ezután a sírt a szokásnak megfelelően lezárják és lepecsételik.

Lehet, hogy e szertartás az egész vizigót királyságban szokásos volt ekkoriban, nemcsak püspökök, de alacsonyabb rangú klerikusok s laikusok esetében is.

### 3. Szakramentáriumok: Leonianum, Gelasianum, Gregorianum

A legkorábbi fennmaradt kéziratok, amelyek imacsoportokat és más tételeket tartalmaznak kifejezetten a *Missa pro defunctis* részére, a Leo- és a Gelasius-féle szakramentáriumok, amelyek valószínűleg a VII. századból származnak, de nyilvánvalóan valamivel korábbi időszak liturgikus hagyományát is példázák. Mindkét szakramentárium római rítusú, bár a Leonianumról általában azt állítják, hogy a fejlődés korábbi állapotát képviseli, mint a Gelasianum: a Leonianumban megjelenő liturgikus elemek még az V. századból származhatnak, míg a Gelasianum valószínűleg egy évszázaddal későbbi gyakorlatot közvetít. Mind a Leonianum, mind a Gelasianum tartalmazza a különböző misék pap által recitált szakaszait, de nem adja meg a szertartásban a kórus vagy a gyülekezet által mondott válaszokat és a további részeket. Mindkét szakramentáriumnak számos formulája van a halotti misére: a Leonianum a *Super defunctos* általános cím alatt ötöt, a Gelasianum, amely teljesebb és jobban szervezett, mint a Leonianum, hetet tartalmaz.

A Gelasianum kéziratában a misék a következők: *Commendatio animae defuncti*; *missa pro defuncto sacerdote*; *missa in natal. sanctorum, vel agendum mortuorum*; *missa pro defuncto nuper baptizato*; *missa pro defunctis desiderantibus poeniten-*

*tiam, et minime consequentur; missa pro defunctis lucis; item alia in die depositionis defuncti, VII et XXX dierum.*<sup>22</sup>

A korai liturgia történetének másik fontos dokumentuma, a Sacramentarium Gregorianum (VIII. sz.) a Leonianumétól vagy a Gelasianumétól némileg eltérő pápai rítust reprezentál. A Gregorianum-kézirat szerzője valószínűleg II. Gergely (715–731), III. Gergely (731–741) vagy talán I. Hadrián (772–795) pápa.<sup>23</sup>

## II. Tételek és szövegek

### 1. A halotti mise bevett szövegei

A legkorábbi halotti misék felépítésükben valószínűleg kevésbé tértek el a többi misétől. Alapvető különbségek nem fejlődtek ki bizonyíthatóan röviddel a gallikán liturgia Alcuin-féle reformja után sem. 782 után Amalarius, akit mint Alcuin növendékét ismerünk, az első liturgiatudósok között van, aki azt állítja, hogy a halotti misében nincs Gloria, Alleluia és *osculum pacis* (békecsók). Megállapításai azonban nem jeleznek általános gyakorlatot, hiszen például a mozarab liturgia valószínűleg mindaddig énekelt Alleluiát a halotti misében, ameddig maga ez a liturgia használatban maradt.

A másik jelentős különbség a halotti mise és más misék között, hogy az előbbiben nem szerepel hitvallás. A Credót, amely a szír liturgiában már az V. században, a mozarabban a VI. század végén, a római rítusban pedig 1014-ben jelent meg,<sup>24</sup> nyilvánvalóan sohasem használták a halotti misékben.

A Missa pro defunctis propriumtételeinek legtöbb szövege a Szentírásból származik. Az introitus Ezdrás apokrif negyedik könyvének szövegén alapszik: „*Exspectate pastorem vestrum, requiem aeternitatis dabit vobis ... Parati estote ad praemia regni, quia lux perpetua lucebit vobis per aeternitatem temporis.*” (4Ezdr 2,34–35).<sup>25</sup> Ez hasonlít még Izajás szavaihoz (58,11): „*Et requiem tibi dabit Dominus semper et implebit splendoribus animam tuam et ossa tua liberabit et eris quasi hortus irriguus et sicut fons aquarum cuius non deficient aquae.*”<sup>26</sup> Az introitus zoltárszakasza a 64.<sup>27</sup> zoltár 2–3. verse: „*Te decet hymnus, Deus, in Sion, et tibi reddetur votum in Ierusalem. Exaudi orationem meam, ad te omnis caro veniet.*”<sup>28</sup>

<sup>22</sup> F. Cabrol: „Gelasien (Le Sacramentaire)”, in *Dictionnaire D'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*. Ed. Fernand Cabrol — Henri Leclercq. 1907–. VI. 761.

<sup>23</sup> F. Cabrol: „Grégorien (Le Sacramentaire)”, uo. 1789–1791.

<sup>24</sup> G. Reese: *Music in the Middle Ages*. New York 1940. 184.

<sup>25</sup> Várjátok pásztorotokat, örök nyugalmat ad nektek ... Legyetek felkészültek az ország jutalmaira, mert örök világosság fényeskedik majd nektek örök időkre. F. Cabrol: „Missel Romain”, uo. XI. 1473 f.

<sup>26</sup> És nyugalmat ad neked az Úr mindenkoron, és betölti lelkedet fényességgel, és megszabadítja csonthajadat, és leszesz, mint az öntözött kert és a vízforrás, melynek vizei nem fognak el. A bibliai szakaszok magyar fordítása a továbbiakban Káldi György szerint.

<sup>27</sup> A zoltárok számozása a továbbiakban a Vulgata-Septuaginta szerint

<sup>28</sup> Téged illet a dicséret, Isten, Sionban, és neked teljesítik a fogadást Jeruzsálemben. Mert te meghallgatod az imádságot, tehozád folyamodik minden ember.

A graduále ugyanezt a szöveget a 111. zsoltár 7. versével társítja: „*In memoria aeterna erit iustus, ab auditione mala non timebit*”.<sup>29</sup>

A Requiemben az *Absolve Domine* traktus szerepel, ez azonban nem bibliai szöveg, hanem egy középkori orációból származik.

A halotti offertórium az egyetlen a posztkaroling római rítusban, amely megőrizte az ének eredeti rezponzoriális jellegét, bár verse és antifónája ténylegesen nem a zsoltárokból, hanem egy lélekajánló imádságból való. A *Domine Iesu Christe* legkorábról X. századi liturgikus könyvekben maradt fenn. Néhány kifejezésének archaikus karaktere miatt számos kutató valamikor a VIII. és a X. század közöttől eredezteti, abból az időből, amikor a halotti zsolozsma rezponzóriumait is komponálták. Valószínűtlen, hogy Róma lett volna a komponálás helye. Súlyos érvek szólnak a gallikán eredet mellett, amelyet talán a kontinensen levő ír szerzetesek árnyaltak. Szent Mihály megszlóltása, a szavak és mondatok halmozása ugyanannak a gondolatnak a kifejezésére és végül a dallam tökéletessége a mai szerzőket arra a következtetésre juttatta, hogy a *Domine Iesu Christe*-t St. Gallenben szerezték: e közösség aranykorát élte a komponálás feltételezett időpontjában. Annak ellenére, hogy a Rómán kívüli liturgisták a *Domine Iesu Christe*-t mint felajánlási éneket tárgyalják már a XI. században, úgy tűnik, hogy a XIII. század utánig nem válhatott kizárólagos szöveggé a halotti misében.<sup>30</sup>

A korai kommúniók eredetileg egy zsoltárszakaszból álltak minden vers közé beszúrt antifónával. Mint az offertórium verzusai esetében, a versek fokozatosan visszaszorultak. Csak a halotti mise tartalmazza kommúniójának egy verzusát, bár mint az offertóriumnál, ez sem a zsoltárokból való. A használatban lévő verzus azonos az introitus és a graduále nyitó mondatával.

A gyászmise ordináriumtétellei, a Kyrie, Sanctus, Agnus Dei, a miseordinárium szokásos szövegeitől csak abban térnek el, hogy az Agnus Dei utolsó tagmondatát (*miserere nobis*) mindkét alkalommal *dona eis requiem*-mel helyettesítették, a *dona nobis pacem*- zárlat helyett pedig *dona eis requiem sempiternam* szerepel.

## 2. Szövegváltozatok a középkori forrásokban

Bár a fenti szövegek a halotti mise legrégebbi tétellei közé tartoznak, számos ettől eltérő darabot tartalmaznak a különböző középkori források. Az introitus egy korai változata a következő szöveggel szerepel: *Rogamus te, Domine Deus noster, ut suscipias animam huius defuncti; pro quo sanguinem tuum fudisti: recordare, Domine, quia pulvis sumus et homo sicut fenum flos agri. V) Et sicut in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur. V) Requiem aeternam dona eis, Domine.*<sup>31</sup>

<sup>29</sup> Örök emlékezetben lesz az igaz, nem fél gonosz hírhallástól.

<sup>30</sup> S. M. C. Hilferty: *The Domine Iesu Christe, Libera me, and Dies irae of the Requiem. A Historical and Literary Study.* Washington D. C. 1973. 158–161.

<sup>31</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne.* XI. század. [Paléographie Musicale XVIII.] 151. In die depositionis defuncti. Lásd még: *Die Gesänge des altrömischen Graduale.* Vat. lat. 5319. Einführung von Bruno Stäblein. Notenteil, kritischer Bericht und



A *Subvenite Sancti Dei* responzóriumot, amely ma a temetési szertartás része, korábban introitusként használták. Egy másik korai introitusban a *Donet vobis Dominus* szöveg szerepelt, de a zoltárvers ugyanaz volt, mint a mai introitusé. A *Respice Domine*<sup>32</sup> is megtalálható a XV. és XVI. századi Requiemekben mint *ad libitum* tétel vagy mint a második halotti mise szabályos introitusa. További, introitusként használt szövegek: *Si enim credimus V) Et sicut in Adam*,<sup>33</sup> *Sicut portavimus V) Et sicut in Adam*.<sup>34</sup> A *Requiem aeternam* az alábbi verzusokkal szerepelhet: *Miserere mei Deus*,<sup>35</sup> *Anima eius*,<sup>36</sup> *De profundis*,<sup>37</sup> *Et sicut in Adam*.<sup>38</sup>

A *graduale* korábban használta a *Qui Lazarum* szöveget,<sup>39</sup> amely Trident után általánosan a halotti officium I. noktornusának második olvasmányához tartozó responzórium. A beneventán forrásokban is megtalálható másik *graduale*, a *Convertere anima*,<sup>40</sup> hamar eltűnt a római liturgia e helyéről. A *Si ambulem* *gradualé*t a Saint-Yrieix-ből<sup>41</sup> származó XI. századi *graduale* *Missa in agenda mortuorum*-a mint alternatív éneket tartalmazza. Általánossá vált a középkorban és a reneszánszban.<sup>42</sup> Szövege a 22. zoltár 4. verse: *Si ambulem in medio umbrae mortis, non timebo mala, quoniam tu mecum es*.<sup>43</sup> A passau *gradualé*ban szövege a következő: *Animae eorum V) In memoria aeterna*.<sup>44</sup> A *Si enim credimus* szöveg is megtalálható néhány korai forrásban.<sup>45</sup>

A *Requiem aeternam* *graduale* sok korai forrásban felbukkan, de nem mindig ugyanazzal a verzussal, mint amelyet a mai halotti mise használ. Az *In memoria aeterna* verzus helyett számos korai forrás a következő szöveget adja:

---

Verzeichnisse von Margareta Landwehr-Melnicki. [Monumenta Monodica Medii Aevi Band II.] Kassel, Bärenreiter 1970. fol. 19<sup>v</sup>.

<sup>32</sup> *Le Codex 339 de la Bibliothèque de Saint-Gall*. [Paléographie Musicale I.] 119.

<sup>33</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. Graduel de Saint-Yrieix, XI. század. [Paléographie Musicale XIII.] 236. f 118<sup>v</sup>. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Ed. Janka Szendrei — Richard Rybaric. [Musicalia Danubiana 1.] Budapest 1982. 586. f 316<sup>v</sup>. *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI)*. Ed. Janka Szendrei. [Musicalia Danubiana 12.] Budapest 1993. 194.

<sup>34</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 237. f 119.

<sup>35</sup> *Le Codex 339 de la Bibliothèque de Saint-Gall*. 114.

<sup>36</sup> *Le Codex 239 de la Bibliothèque de Laon*. [Paléographie Musicale X.] 148.

<sup>37</sup> *Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire*. XI. század. [Paléographie Musicale XV.] 265<sup>v</sup>.

<sup>38</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 149.

<sup>39</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 151. In die depositionis defuncti. *Die Gesänge des altrömischen Graduale*. Vat lat. 5319. 26. f 139<sup>v</sup>.

<sup>40</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 149<sup>v</sup>. *Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire*. XI. század. 265<sup>v</sup>.

<sup>41</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 237. f 119<sup>v</sup>.

<sup>42</sup> *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. 579. f 313r. *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI)*. 195.

<sup>43</sup> *Ha a halál árnyéka közepett járok is, nem félek a rosszaktól, mivel te velem vagy*.

<sup>44</sup> *Graduale Pataviense*. Wien 1511. Faksimile. Abteilung Mittelalter Band 24. Herausgegeben von Christian Väterlein. Kassel 1982. 174.

<sup>45</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 236. f 118<sup>v</sup>. *Missale Carnotense (Chartres Codex 520), Faksimile*. Monumenta Monodica Mecii Aevi Band IV. Herausgegeben von David Hiley. Kassel 1992. 480<sup>r</sup>.

*Anima eius in bonis demorabitur, et semen eius hereditabit terram.*<sup>46</sup> Ez a verzus már a XII. században megtalálható, és később is szerepel különböző francia és spanyol gradualékban. További verzusok, amelyek a *Requiem aeternam* graduálé főrése mellett megtalálhatók: *Convertere anima mea*<sup>47</sup> és *Qui Lazarum*.<sup>48</sup>

Az *Absolve Domine* traktust sok korai forrás használta, de feltűnik a *De profundis* is,<sup>49</sup> a 129. zsoltság 1–4. versére: *De profundis clamavi ad te Domine: Domine, exaudi vocem meam; fiant aures tuae intendentes in vocem deprecationis meae. Si iniquitates observaveris, Domine, quis sustinebit? Quia apud te propitiatio est, et propter legem tuam sustinui te, Domine.*<sup>50</sup> Egy másik korai változat, a *Convertere anima*<sup>51</sup> szövege a Zsolt 114,7-ből: *Convertere, anima mea, in requiem tuam, quia Dominus benefecit tibi.*<sup>52</sup> A *Sicut cervus* traktust tartalmazza az említett XI. századi saint-yrieix-i graduale, de mint ugyane forrásban a *Si ambulem* graduale, ez is alternatív tételnek tűnik.<sup>53</sup> A *Sicut cervus* szövege a Zsolt 41,2–3-ből: *Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te Deus. Sitivit anima mea ad Deum fontem vivum; quando veniam et apparebo ante faciem Dei?*<sup>54</sup>

A *Domine Iesu Christe* offertórium eredetileg számos verzust tartalmazott, amelyeket fokozatosan kihagytak a későbbi liturgikus könyvekből. Cabrol idéz kettőt az eredetik közül: *Erue, Domine, animas*<sup>55</sup> és *Redemptor animarum*.<sup>56</sup> A saint-yrieix-i graduale tartalmazza az előbbit, de hozzáad még három továbbit, amelyeket Cabrol nem említ. Ezekből az első majdnem azonos a fentebb leírt *Animae eorum* graduale főrésszel illetve az *Anima eius* alternatív verzussal, csak a *hereditabit* szót helyettesíti a rokonértelmű *possideat*. A saint-yrieix-i gradualében megadott verzusok a következők:

*Animae eorum in bonis demorentur, et semen eorum possideat terram.*

*Animas fidelium, quas assumpsisti, Domine, fac gaudere cum sanctis tuis, gloria libera eas de locis tormentorum.*

<sup>46</sup> *Le Codex 239 de la Bibliothèque de Laon. 148. Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire. 265<sup>f</sup>.*

<sup>47</sup> *Le Codex 339 de la Bibliothèque de Saint-Gall. 114.*

<sup>48</sup> *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio. 585. f 316<sup>f</sup>.*

<sup>49</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris. 236. f 118<sup>v</sup>. Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire. 266. Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne. 150<sup>f</sup>. Graduale Pataviense. Wien 1511. Faksimile. 174. Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio. 587. f 317<sup>f</sup>.*

<sup>50</sup> *Uram, hallgasd meg az én szómat, legyenek füleid figyelmesek az én könyörgésem szavára. Ha a vétkeket figyelembe veszed, Uram, ki állhat meg előttem? De nálad vagyok a kegyelem, és a te törvényedért reményelek benned, Uram.*

<sup>51</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne. 151. In die depositionis defuncti.*

<sup>52</sup> *Térj vissza nyugalmadba, én lelkem, mert az Úr jót tett veled!*

<sup>53</sup> *Lásd még; Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris. 236. f 118<sup>v</sup>. Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio. 579. f 313<sup>f</sup>.*

<sup>54</sup> *Amint kívánkozik a szarvas a vízforrásokhoz, úgy kívánkozik lelkem tehozád, Istenem. Szomjúhozik lelkem az erős, élő Istenhez, mikor jutok el s jelenek meg az Isten színe előtt?*

<sup>55</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne. 150<sup>f</sup>.*

<sup>56</sup> *Graduale Pataviense. Wien 1511. 175.*

*Requiem aeternam ...*<sup>57</sup>

Sok korai forrásban az offertórium szövege némileg módosul. A *Ne cadant in obscurum, sed signifer sanctus Michael repraesentet eas in lucem sanctam* mondat gyakran ebben a formában szerepel: *Ne cadant in obscurum tenebrarum locum, sed signifer*. Sok forrás hozzáfűzi még Mihály nevéhez az *archangelus* szót. Az offertórium további szövegei: *Domine convertere*,<sup>58</sup> *Illumina, Miserere mihi Domine*,<sup>59</sup> *Subvenite Sancti Dei*,<sup>60</sup> *Erue, Domine, animas eorum*,<sup>61</sup> *O pie Deus*.<sup>62</sup>

A legnagyobb különbség nyilvánvalóan a kommúnió számos eltérő szövegében mutatkozik. A szövegváltozatok közül több fennmaradt a halotti officiumban vagy a temetési szolgálatban. Az *Ego sum resurrectio* antifóna eredetileg kommúnióként szolgált,<sup>63</sup> később a halotti officium laudesének része lett, és megjelenik a temetési rítusban is. Két másik korai kommúnió a *Credo quod Redemptor* responzórium,<sup>64</sup> amely a matutínium I. nocturnusában az első olvasmány után jelenik meg, és az *In paradísium* antifóna utolsó mondata *Chorus Angelorum* kezdőszavakkal,<sup>65</sup> amely az egységes római rítusban a temetési része. Korai kommúnió-szöveg az *Omne quod dat*,<sup>66</sup> amely egyúttal a halotti officium vesperásának egyik antifónája. A kommúnió következő szövege egy XII. századi sankt-gallen-i kéziratban található: *Dona eis Domine requiem sempiternam et reple splendore animas sanctorum, et ossa eorum pullulent in loco suo*.<sup>67</sup> Kommúnióként használt további szövegek: *Partem beatae resurrectionis*,<sup>68</sup> *Audiui vocem de caelo*,<sup>69</sup> *Pro quorum memoria*,<sup>70</sup> *Sicut Pater suscitavit mortuos*,<sup>71</sup> *Animas de corpore*,<sup>72</sup> *Tuam, Deus, deposcimus*.<sup>73</sup>

<sup>57</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 236–237.

<sup>58</sup> *Le Codex 339 de la Bibliothèque de Saint-Gall*. 114. és *Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire*. 266v. *Die Gesänge des altrömischen Graduale*. Vat. lat. 5319. [Monumenta Monodica Medii Aevi Band II.] 350. f 140.

<sup>59</sup> *Le Codex 339 de la Bibliothèque de Saint-Gall*. 114.

<sup>60</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 151<sup>v</sup>. In die depositionis defuncti.

<sup>61</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 236–237.

<sup>62</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 237. f 119<sup>v</sup>. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. 580. f 313<sup>v</sup>. *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). 193–194.

<sup>63</sup> *Le Codex 239 de la Bibliothèque de Laon*. 148. *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 237. f 119<sup>v</sup>. *Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire*. 266<sup>v</sup>. *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 150<sup>v</sup>.

<sup>64</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 151<sup>v</sup>. In die depositionis defuncti.

<sup>65</sup> U.o.

<sup>66</sup> *Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire*. 266<sup>v</sup>. és *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 150<sup>v</sup>.

<sup>67</sup> *Le Codex 339 de la Bibliothèque de Saint-Gall*. 114. Lásd még: *Le Codex VI 34 de la Bibliothèque Capitulaire de Bénévent Gradual avec Prosaire & Tropaire*. 266<sup>v</sup>.

<sup>68</sup> *Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris*. 238. f 119<sup>r</sup>.

<sup>69</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 150<sup>v</sup>.

<sup>70</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne*. 150<sup>v</sup>. *Graduale Pataviense*. Wien 1511. Faksimile. 176.

A bolognai kézirat tartalmazza a modern liturgiában használt kommúniót is, de a következő beszúrással: *Pro quorum memoria corpus Christi sumimus. Dona eis, Domine, requiem sempiternam, et lux perpetua luceat eis. Pro quorum memoria sanguinem Christi sumimus. Dona eis Domine requiem sempiternam. Lux aeterna luceat eis, Domine, cum sanctis tuis in aeternum quia pius es.*<sup>74</sup>

### 3. A középkori szövegek összefoglaló táblázata

<i>introitus</i>	<i>introitus-versus</i>	<i>graduále</i>	<i>graduále-versus</i>	<i>traktus</i>	<i>traktus-versus</i>
Rogamus te, Domine Deus noster	Et sicut in Adam Requiem aeternam Benedic anima mea	Qui Lazarum	Requiem aeternam	Absolve Domine	Et gratia tua Et lucis aeternae
Subvenite sancti Dei		Convertere anima	Quia eripuit animam meam	De profundis	Fiant aures tuae Si iniquitates Quia apud te Quia eripuit anima eius Placebo Domino Sitiivit anima mea Fuerunt in lacrimae
Respice Domine, in testamentum tuum Si enim credimus	Et sicut in Adam	Si ambulem in medio umbrae mortis Animae eorum	Virga tua In memoria aeterna	Convertere Sicut cervus	
Sicut portavimus Requiem aeternam	Et sicut in Adam Miserere mei Domine Anima eius De profundis Et sicut in Adam	Si enim credimus Requiem aeternam	Et sicut in Adam Convertere anima mea Anima eius Qui Lazarum		

<sup>71</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne.* 151<sup>v</sup>. In die depositionis defuncti.

<sup>72</sup> *Graduale Pataviense.* Wien 1511. Faksimile. 175. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* 588. f 317<sup>v</sup>.

<sup>73</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne.* 150<sup>v</sup>., 151<sup>v</sup>. In die depositionis defuncti. *Graduale Pataviense.* Wien 1511. Faksimile. 176. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* 580. f 313<sup>v</sup>. *Graduale Strigoniense (s.XV/XVI).* 196–197.

<sup>74</sup> *Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome, Graduel et Tropaire de Bologne.* 151<sup>v</sup>. In die depositionis defuncti.

<i>offertórium</i>	<i>offertórium-verzus</i>	<i>kommúnio</i>	<i>kommúnio-verzus</i>
Domine Iesu Christe	Erue, Domine, animas Redemptor animarum Animae eorum Animas fidelium Requiem aeternam	Ego sum resurrectio	Et omnis qui credit in me Te decet hymnus
Domine convertere	Domine ne in ira Miserere mihi	Credo quod Redemptor Chorus Angelorum	Quem visurus sum /?/
Illumina	Usquequo Domine Respice in me	Omne quod dat	
Miserere mihi Domine	Quoniam iniquitatem meam Tibi soli peccavi	Dona eis Domine	
Subvenite sancti Dei	Suscipiat te Christus Requiem aeternam	Partem beatae	Requiem aeternam
Erue, Domine, animas eorum	Tuam, Deus, deposcimus	Audivi vocem de caelo	
O pie Deus	Domine Iesu Christe, iudex mortuorum	Pro quorum memoria	Et lux perpetua
		Sicut Pater suscitavit Animas de corpore Tuam, Deus, deposcimus	Requiem aeternam Et lux perpetua

A *Dies irae* szekvencia a legújabb hozzáfűzés a Requiem propriumához. A halotti misén kívül állítólag más liturgikus funkcióban is használhatták a késő középkorban. Julian említi, hogy eredetileg ádventi himnuszaként szolgált.<sup>75</sup> Valójában a XII–XVI. század között a *Dies irae* minden eddig rendelkezésre álló változata azt bizonyítja, hogy a szekvencia mindig a halotti liturgia része volt.

A *Dies irae* szövege tizenhét hámosoros, egy négysoros és egy záró kétsoros szakaszból áll. A vers eredeti változata valószínűleg a 17. verssel végződött, és a záró versszakokat nyilvánvalóan hozzácsatolták, hogy a költeményt a liturgikus használatra alkalmazzák. Fennmaradt még ugyan néhány szövegváltozat különböző korai kéziratokban, de egyik sem kapott liturgikus jóváhagyást.

A *Dies irae* szerzőségét századokon keresztül a ferences Celanói Tamásnak (1190–1253) tulajdonították. 1931-ben azonban a nápolyi Biblioteca Nazionaleban felfedeztek egy XII. századi, elgondolkodtató utalásokat tartalmazó szöveget.<sup>76</sup> A feltételezett XII. századi változat szoros hasonlóságot mutat a hagyományos szöveggel. A hatodik (*Iudex ergo cum sedebit*), és a tizenegyedik (*Iuste Iudex ultionis*) versszak hiányzik ebből a változathoz, ugyancsak a záró versszakok (*Lacrimosa dies illa* és *Pie Iesu Domine*). A jelenlegi záró versszakokat azonban sohasem tekintették a feltételezett eredeti részének. Dom Mauro Inguañez OSB, aki a kéziratot felfedezte, bizonyítékkal állt elő a XII. századi eredetre vonatkozóan.

<sup>75</sup> J. Julian: „Dies irae”, in *Dictionary of Hymnology*. Ed. John Julian. London, John Murray 1915. 296.; G. Reese: *Music in the Middle Ages*. 191.; A. Gastoué: *L'Art Grégorien*. 3. kiad. Paris 1920. 98.

<sup>76</sup> Cod. VII, D 36.

A *Dies irae* benne van egy olyan kódexben, amely számos XII. századi szerződést tartalmaz, és a paleográfusok is ugyanarra a századra datálták kisbetűs írásának alapján. Vannak későbbi szövegek, többek között a Hammerlein<sup>77</sup> és a mantovai<sup>78</sup> szöveg, mindegyik olyan versszakokkal, amelyek nem szerepelnek a hagyományos változatban. Clemens Blume SJ azt állítja, hogy a *Iudex ergo cum sedebit* kezdetű versszakot *Iudex ergo cum censebit*-nek kellene olvasni, és hogy ez az olvasat található meg a legrégebbi változatokban.<sup>79</sup> A feltételezhetően XII. századi szöveg nem járul hozzá a probléma megoldásához, mert a kérdéses versszak hiányzik belőle. Blume, hogy választ találjon a különböző olvasatok és a hagyományos versszakok kérdésére, visszanyúlt F. J. Mone művéhez,<sup>80</sup> aki a *Libera me Domine*-t hozzáfűzött versszakokkal adta ki, amiért Blume tropusnak gondolta a tételt. Ez adta neki azt az ötletet, hogy a *Dies irae* mint a *Libera me* tropusa fejlődött ki. Blume rekonstruálta a *Dies irae*-t mint a *Libera me* tropizálását, de az eredmény nem meggyőző. Gastoué is azt állítja, hogy a *Dies irae*-t a *Libera me* absolutio után énekelték, amíg a temetési menet a temetőbe ért.<sup>81</sup> A híres szekvencia tehát a rezponzórium tropusa lehetett. Döntő érve, hogy a *Dies irae* nyitó dallama és a szöveg első sora összetéveszthetetlen kapcsolatot mutat a rezponzórium második versének *Dies illa, dies irae* szavaival.<sup>82</sup>

A halotti mise különböző formuláit nem korlátozták a tridentini zsinatot (1545–1563) követő években megújított breviarium és missale szövegeiig. A zsinat által kinevezett Bíborosok Tanácsának munkája a liturgikus szövegek meghatározására és a zenei reformok ösztönzésére két fontos eredményt hozott: a megreformált Breviariumot (1568) és a Missalét (1570). Mindkettőt V. Pius pápasága alatt adták ki, és az ő nevét viselik címlapjukon. Az egységesített liturgia lett az egyedül elfogadott római rítus, és annak használatát kötelezővé tették minden templomban azokon kívül, amelyekben már legalább kétszáz éve más liturgiát használtak. A számos halotti mise közül, amely a második évezred első felében használatban volt, V. Pius Missaléja csak ötöt hagyott meg: mise minden meghalt hívőért; mise a halál vagy a temetés napján; mise a halál utáni 3., 7. és 30. napon; mise a halál évfordulóján; az elhunytért meghatározott napon tartott mise. Ezeknek a miséknek a propriumtétellei azonosak. Az egyetlen eltérés köztük az imádságokban és az olvasmányokban van.

<sup>77</sup> Felix Hammerlein, zürichi pap (†1457) rendelkezett a *Dies irae* szövegével, amit halála után találtak meg, és Leonard Meister a róla szóló életrajzában kiadott. Meister tájékozatlan lehetett a sequentia történetével kapcsolatban: azt állította, hogy teljes egészében Hammerlein komponálta.

<sup>78</sup> Egy sírkő keresztjének az alapján megjelenő szöveg, amely korábban a mantovai ferences kolostorban volt. A kő elveszett. A kolostort magát 1797-ben megszüntették, és 1811-ben a franciák fegyverraktárrá alakították át. A szöveget először Nathaniel Chytraeus adta ki *Variorum in Europa itinerum deliciae* című művében (1594).

<sup>79</sup> C. Blume SJ: „*Dies irae*”, *Tropus zum «Libera», dann Sequenz*”, in *Caecilienvereinsorgan* 3. 1914. 55–64.

<sup>80</sup> F. J. Mone: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Freiburg-im-Breisgau 1853. 1, 406.

<sup>81</sup> A. Gastoué: *L'Art Grégorien*. 121.

<sup>82</sup> S. M. C. Hilferty: *The Domine Jesu Christe, Libera me, and Dies irae of the Requiem*. 396–400.